

מפרנקפורט לירושלים: השורשים הגרמניים של המזרחנות הישראלית

יואב אלון

עמית לוי, מזרח חדש: מאוריינטליזם גרמני למזרחנות ישראלית,

2024, 277 עמודים

בספר מצוין זה בוחן עמית לוי את ההיסטוריה של המזרחנות הציונית והישראלית ואת שורשיה בגרמניה של המאות ה-19 וה-20. מוקד הדיון הוא מעבר הידע מהאקדמיה בגרמניה לאוניברסיטה העברית, והשפעותיו על התפתחות לימודי המזרח התיכון בארץ. הספר דן בתקופה שבין הקמת המכון למדעי המזרח בירושלים ב-1926, על ידי קבוצת פרופסורים יהודים גרמנים, לבין 1963. למרות התמקדותו בלימודי המזרח התיכון, המחקר מלמד על התפתחות האקדמיה הישראלית בכלל ועל מדעי הרוח בפרט.

בדומה למושאי מחקרו, גם לוי מציג מחקר למדני, דקדקני, יסודי ומבוסס היטב, ומפגין שליטה בספרות המחקרית הענפה ובשפות המחקר – במיוחד בערבית וגרמנית. בניגוד לספרים קודמים על המזרחנות הישראלית (גיל אייל, אייל קליין, יונתן מנדל), לוי אינו שופט את גיבוריו ההיסטוריים אלא מבקש להסביר מתוך ההקשרים של רוח הזמן (Zeitgeist) בכל מקרה ומקרה. נראה שהעובדה שלוי אינו היסטוריון של המזרח התיכון או חבר במילייה של חוקרי המזרח התיכון בישראל דווקא העניקה לו יתרון: הוא ניגש למחקר מתוך ריחוק אקדמי נטול מושא פנים, וללא צורך לבחור צד.

לוי ממקם את מחקרו בהקשר של הדיון על 'האוריינטליזם' שהתפתח בעקבות ספרו הידוע של אדוארד סעיד, שדווקא לא דן במזרחנות הגרמנית. על רקע זה הוא מדגיש את יחודו של מקרה המחקר שלו, שבו הוא רואה הזדמנות 'לבחון את התמורות שחלו במזרחנות הגרמנית כאשר היא היגרה מהקשר לא-קולוניאליסטי להקשר שהוא לכל הפחות בעל היבטים קולוניאליסטיים, [ש]בעצמם [...] לא היו זרים לחוויה המרכז אירופית' (עמ' 13). הוא מראה את ההשפעה הגדולה של המורשת הגרמנית על המחקר בארץ, ומפרק לגורמיו את

תהליך העברת הידע. הוא עושה זאת באמצעות זיהוי זיקות בין מלומדים, מוסדות, שיטות מחקר ורעיונות, תוך הדגשת המניעים הפוליטיים והאידיאולוגיים שנשלו חלק מרכזי בעיצוב התחום. לשם כך מחולק הספר לשלושה פרקים נושאים.

הפרק הראשון דן בסוגיית המסורת המזרחנית הגרמנית. במקום להתייחס אליה כנתון קשיח ולראותה כמקשה אחת, מסביר לוי כיצד היה לה ביטוי מורכב בהתפתחות המכון למדעי המזרח בשני העשורים הראשונים לקיומו. בין היתר הוא משרטט את התפתחות המזרחנות הגרמנית במאה ה-19: מלימודים תיאולוגיים, ובתוכם הוראת שפות שמיות שבמרכזן העברית ובשוליהן הערבית, ליצירת דיסציפלינה חדשה בפקולטות לפילוסופיה שבמרכזה לימוד הערבית הקלאסית. כך התגבשה המזרחנות הגרמנית כתחום ידע פילולוגי-דקדוקי. מאפיין זה נשמר במעבר לירושלים, שם התקבצו החל משנות ה-20 של המאה ה-20 חוקרים יהודים שרכשו מקום חלוצי בחקר הערבית והאסלאם עוד בגרמניה.

מורשת גרמנית נוספת שאותה מדגיש לוי היתה אידיאל ההפרדה בין מדע לפוליטיקה שניסח הסוציולוג מקס ובר, ושלפיו איש האקדמיה אמור להבהיר סוגיות שבתחום התמחותו אך לא לערב בהן את השקפותיו האישיות. פרופסורים גרמנים נטו להרחיק עצמם מהפוליטיקה ומהזדהות מפלגתית, ונמנעו מעבודה בשירות המדינה. אלא שהאידיאל של ובר היה רחוק מלהתגשם במלואו והמתח בין מחקר לפוליטיקה ליווה את המזרחנות, הן בגרמניה והן בירושלים. ההשפעה הגרמנית באה לביטוי גם באופנים פרוזאיים – המנהל הראשון של המכון למדעי המזרח, יוסף הורביץ, ניהל אותו ממקום מושבו באוניברסיטת פרנקפורט ועיצב את כיווני המחקר בהתאם לתחומי עניינו. למרות המורשת הגרמנית החזקה, לוי מראה שמייסדי המכון נאלצו לעתים לחרוג ממנה בלחץ הנהלת האוניברסיטה ואחר כך בלחץ הסטודנטים. כך נוספו לתוכנית הלימודים במחצית השנייה של שנות השלושים תכנים שימושיים ומודרניים כמו הקורס 'מדינה, חברה וכלכלה במזרח הקרוב', וקורס בערבית מודרנית.

הפרק השני דן בהקשר הציוני וחושף את המניעים הפוליטיים של הקמת המכון, שהיה אמור לאפשר התקרבות אינטלקטואלית בין יהודים לערבים ולהקנות לאוניברסיטה לגיטימציה של אינטלקטואלים ערבים ומוסלמים. עם זאת, בפועל היה זה סיפור של כישלון מפואר, והפרק מראה את הפער הגדול שנוצר בין חזון המייסדים ליישומו בפועל. לוי מסביר שההקשר הציוני המובהק שבתוכו נוסדה ופעלה האוניברסיטה לא אפשר את מימוש החזון, ודן בניסיונות ליצור קשר עם אינטלקטואלים ערבים בעלי שם כמו הסופר והחוקר המצרי המפורסם טה חוסיין, ההיסטוריון, האתנוגרף ואיש הממשל הפלסטיני עארף אל-עארף, העיתונאי והחוקר הסורי כורד עלי, או הסופר, המשורר והחוקר הירושלמי אסעאף אל-נשאשיבי. לוי קובע כי לעתים נוצרו אמנם קשרי ידידות והערכה הדדית, אבל הם לא הפכו לקשרים מקצועיים רשמיים, גלויים וארוכי טווח. חלק מרכזי מהפרק דן בניסיונות לגיוס תלמידים ערבים (רק מתי מעט) למכון, ובכישלון למנות בו מרצה ערבי.

הפרק השלישי מנתח את השינוי המהותי שחוו המכון למדעי המזרח בפרט והאוניברסיטה העברית בכלל אחרי קום המדינה. ב־1948 נקלעה האוניברסיטה למצוקה קשה, בעיקר בשל הניתוק מהקמפוס בהר הצופים שהפך למובלעת בתוך איזור השליטה הירדני. את המצוקה הפיזית והכלכלית הזו רק הממשלה יכולה הייתה לפתור, אך המחיר היה הכפפת ההוראה והמחקר באוניברסיטה לצרכי המדינה. כך נוצרה כבר באותה שנה זיקה בין המכון למדעי המזרח לבין הממסד הדיפלומטי, ולוי מסביר כיצד המזרחנים נרתמו במרץ למאמץ הדיפלומטי הישראלי ולמילוי צורכי משרד החוץ. בתוך כך הניעו אלה שינוי עמוק בהתפתחות הדיסציפלינרית של המכון, שמרכז הכובד שלו עבר מניתוח פילולוגי של טקסטים ערביים מימי הביניים להוראה ומחקר של היבטים פוליטיים, חברתיים, כלכליים ותרבותיים של המזרח התיכון בן זמננו. גם המסגרת הגיאוגרפית הורחבה וכללה עתה לימודי טורקיה ואיראן ולשונותיהן. ב־1949 נוסד במסגרת המכון החוג 'המזרח התיכון בזמן החדש', בתיאום הדוק עם משרד החוץ שאף מימן לזמן קצר העסקה של שני מרצים חדשים. מעניין שאת הצעד המהפכני הזה יזם וניהל ההיסטוריון פרופ' שלמה רב גויטיין, בן דור המייסדים של המכון שזכה לתמיכת עמיתיו בכך. לוי מדגיש נקודה זו, שהופכת על ראשה את הטענה הרווחת במחקר כי ותיקי המכון השמרנים התנגדו לכל שינוי בתכנית הלימודים ומי שהביאו את רוחות השינוי היו בני הדור השני (עמ' 163).

בנוסף, הפרק דן בייסודם ב־1949 של שני מוסדות מקצועיים חשובים של הדיסציפלינה המזרחנית בארץ – האגודה המקצועית 'החברה המזרחית הישראלית' וכתב העת שלה, **המזרח החדש**. יוזמות אלה התיישבו עם הרצון לצאת ממגדל השן האקדמי ולחפש שיתופי פעולה עם קהלים רחבים יותר: עיתונאים, מחנכים, פוליטיקאים, אנשי משרד החוץ וצה"ל. הם התאימו גם למורשת הגרמנית: בגרמניה הייתה אגודה מקצועית שאפשרה לאנשי האקדמיה לעמוד בקשר מחוץ לכותלי הקמפוס עם גורמי ממשל, וגם שם הדבר נועד לבסס את הלגיטימציה הציבורית לפעילותם ולהבטיח את שגשוגו של התחום. ואכן, עיקר תקציבה של החברה המזרחית הישראלית הגיע ממשרדי החינוך והחוץ, ומהסוכנות היהודית.

לוי מייחס למנהל המכון למדעי המזרח בשנים 1949–1957, פרופ' גויטיין, את התפקיד המרכזי בשינוי פעילות המכון ועיצוב הקשר עם המדינה, ולכן רואה בו את 'אבי המזרחנות הישראלית'. ואולם, מהמשך הפרק עולה כי מחליפו, פרופ' אוריאל הד, מילא תפקיד משמעותי לא פחות בעיצוב התחום. כך למשל, מסמך שכתב עוד ב־1948 שימש כבסיס האידיאולוגי וסיפק את ההצדקות המקצועיות לשינוי הגדול שהוביל גויטיין כשנכנס לתפקידו כמנהל המכון שנה אחר כך. היה זה הד שהביא לירושלים את המגמות הרווחות בלימודי המזרח התיכון בבריטניה ובארצ"ב, וביניהן בשורת הלימודים האזוריים. בכך התווה, כפי הנראה, את כיוון ההתרחקות מהמורשת הגרמנית של המזרחנות בארץ. עוד ביטוי לכך שהד הקדים את זמנו היה בהרצאה שנשא ב־1952 על המזרחנות האירופאית, ושבה ביקר את התפיסה המתנשאת של המזרחנים המייחסים לעמי האיזור תהליך של התנוונות המסורת המוסלמית וחיקוי שטחי של הציוויליזציה המערבית. ביקורתו של הד הקדימה בחצי יובל את זו של

סעיד (עמ' 190-191). כשהתמנה למנהל המכון ארגן הד מחדש את חוגיו, הכשיר את דור המורים הבא שיחליף את הוותיקים שעמדו לפרוש לגמלאות ופעל, 'אולי ביתר שאת' ביחס לקודמו, 'להבטיח את עתידו התקציבי ואת התרחבותו על ידי שיתוף פעולה עם משרד החוץ' (עמ' 196). אחת מהדרכים הייתה להרחיב את תחומי העניין של המכון – בהתאם למדיניות החוץ הישראלית באותן השנים – גם לאפריקה ולמזרח אסיה. לפי הצעתו של הד שונה ב־1963 שם המכון ל'מכון ללימודי אסיה ואפריקה'.

לוי רואה בשנה זו את סופה של התקופה הראשונה בהיסטוריה של המזרחנות הישראלית, וחותם את ספרו באחרית דבר קצרה הסוקרת את השינוי המהותי שחל אחרי מלחמת 1967. משנה זו, הוא טוען, החל שיתוף פעולה הדוק בין המזרחנים לבין הממסד הביטחוני בתוך הקמפוס, ולא רק מחוץ לו או במסגרת פעולתם של יחידים ובאופן לא־ממוסד, כפי שהיה נהוג קודם לכן. ב־1965 התנגדו הד ומחליפו, פרופ' דוד איילון, להעביר את מכון שילוח (לימים מרכז משה דיין) שנתמך על ידי אמ"ן ושירת אותו לאוניברסיטה העברית, והוא עבר לאוניברסיטת תל אביב. אך אחרי המלחמה שיתפו אנשי המכון ללימודי אסיה ואפריקה פעולה באופן הדוק עם הממשל הצבאי בגדה המערבית. חוקרי המכון יצרו סדרת מחקרים 'שנועדה ליצר ידע שיטתי ומאורגן ... על תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה' (עמ' 213). התוכנות המעניינות העולות מהספר הן תוצאה של מחקר ארכיוני מקיף ועשיר. לוי חקר תשעה ארכיונים בארץ ובעולם (העיקרי שבהם הוא ארכיון האוניברסיטה העברית), והשלים את המחקר הארכיוני באמצעות עיתונות בעברית, ערבית, אנגלית וגרמנית וקריאת פרסומים אקדמיים של גיבורי הספר. הרשימה הביבליוגרפית המרשימה של הספר מחזיקה כמעט 40 עמודים ומפגינה איזון מיטבי בין ספרות אמפירית לתיאורטית. לבסוף, הספר כתוב היטב ונערך בקפידה רבה ברמה שקורא זה לא נתקל בה באחרונה (רק טעות הקלדה אחת אותרה). יש לשבח על כך הן את המחבר והן את ההוצאה. מילת הסתייגות אחת נוגעת להערות השוליים הרבות שמקשות לעתים על רצף הקריאה. ראוי היה להקדישן להפניות בלבד ולא למתן מידע נוסף (מורשת גרמנית?) שאם הוא חיוני היה עליו להופיע בגוף הטקסט. הסוגיות שהטרידו לפני כמאה שנה את גיבוריו של הספר ממשיכות להעסיק את לימודי המזרח התיכון בישראל, מה שהופך את הספר לרלוונטי מאין כמותו. ביניהן ניתן למנות את המתח בין לימודים קלאסיים למודרניים, או בין רצון הסגל ללמד היסטוריה לשאיפת התלמידים לעסוק בבעיות השעה ולרכוש כלים והכשרה למשרות מחוץ לאקדמיה. בהקשר זה יש לציין את הוויכוח המתמשך בין אלה הרואים נחיצות בלימוד ערבית מדוברת לבין מי שמבקשים להסתפק בלימודי ערבית ספרותית. סוגיות אלה נקשרו גם לדאגה המלווה אותנו אף היום מירידת מספר התלמידים במדעי הרוח, שמסתבר כי גם היא אינה חדשה. סוגיות מרכזיות אחרות הן מקומם של לימודי יהדות האסלאם בחוגים למזרח תיכון, הקשר שבין האקדמיה לממסד המדינתי, וגם העסקת מרצים ערבים. נכון לכתיבת שורות אלה, ארבעה מהחוגים למזרח התיכון באוניברסיטאות בישראל מעסיקים מרצה ערבי אחד בלבד, ובשני חוגים נוספים אין אף לא מרצה ערבי אחד.

בזכות איכותו, חדשנותו והרלוונטיות שלו, הספר יעניין בראש ובראשונה כל חוקר/ת של המזרח התיכון והשפה הערבית וספרותה, ובאמצעותו הם יתוודעו להיסטוריה של תחום הידע שלהם. גם חוקרים בתחומים נוספים כמו לימודי יהדות וישראל, היסטוריה גרמנית, תולדות המנדט הבריטי בארץ, סוציולוגיה של ידע ועוד ימצאו בו עניין רב. הוא יוכל גם להיות מודל והשראה למחקרים עתידיים על העברת ידע ממדינה אחת לשנייה. במקביל ליציאתו בעברית הוא תורגם לאנגלית, וטוב שיהיה נגיש לחוקרים ברחבי העולם.

